

Татјана Катић

Историјски институт, Београд
tatjanakatich@gmail.com

Прелазак на ислам становништва Горе и Опоља, према османским катастарским пописима*

Исламизација становништва двеју суседних области јужно од Призрена, Горе и Опоља, одвијала се у различитом обиму током вишевековне владавине Османског царства на Балкану. У Гори, насељеној словенским становништвом, она је текла изузетно споро, док је у Опољу, насељеном Албанцима, била неупоредиво интензивнија. Циљ овог рада је да, на основу анализе османских катастарских пописа из 15. и 16. века, утврди разлоге који су утицали на обим проверавања становника ове две некадашње српске средњовековне жупе, потоње османске нахије. Како утврђујем у раду, међу најзначајније спадају, с једне стране, врло развијена црквена организација на простору Горе, а с друге стране, близина Призрена, војно-административног центра Призренског санџака, у коме су деловали високи представници власти пореклом из Опоља.

Кључне речи: исламизација Балкана, Горани, Османско царство, 15–16. век

Conversion of the Population of Gora and Opolje to Islam, According to the Ottoman Cadastral Registers

The Islamisation of the population of two neighbouring regions south of Prizren, Gora and Opolje, occurred in varying degrees during the centuries-long rule of the Ottoman Empire in the Balkans. In Gora, inhabited by the Slavic population, it was extremely slow, while in Opolje, inhabited by the Albanians, it was incomparably more intensive. This paper aims to elucidate, based on the analysis of the Ottoman 15th and 16th century cadastral registers, the factors that affected the rate of conversion to Islam among the inhabitants of these two former Serbian medieval counties (*župas*), later Ottoman *nahiyes*. Among the most important are the highly developed church organisation in the region of Gora on the one hand, and on the other hand, the proximity of Prizren, the military and administrative centre of the Prizren Sanjak in which high ranking officials of Opolje origin operated.

Key words: islamisation of the Balkans, Gorani people, Ottoman Empire, 15th–16th century

* Истраживање ове теме део је мојих редовних активности у Историјском институту у Београду које у целини финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије. Резултати су уобличени у чланак захваљујући огромној подршци драгих пријатеља, Бојане и Вука Николића из Београда, којима се и овом приликом најтоплије захваљујем.

Увод

Гора и Опоље су називи за планинску област јужно од Призрена коју омеђују највиши врхови Шар-планине, Кораба и Коритника. Већи југозападни део области (око 400 km²) брдовит је, док је мањи североисточни (око 100 km²) нешто нижи и равнији. Иако оба дела заједно представљају изразиту географску целину, због разлике у изгледу рељефа, увек су носила посебне називе и чинила засебне административне области. Брдско-планински део је био средњовековна жупа, касније нахија Гора, а равнији, жупа/нахија Опоље. У етничком погледу ова два дела су у потпуности различита; Гору насељава словенско становништво чији је језик, како сматра Младеновић, настао „мешавином језичких црта северозападних македонских, шарских српских говора, метохијских говора“ (Mladenović 2001, 519), док у Опољу живе Албанци; и једни и други примили су ислам у доба Османског царства, мада не истовремено.

Становници Горе, иако вековима окружени већинским албанским становништвом задржали су своју етнолингвистичку посебност.¹ Распад Османског царства и потоње политичке прилике и неприлике натерале су их да се идентификују искључиво локално, као Горани/Горанци, а у ширем смислу као муслимани словенског порекла (Ђорђевић Crnobrnja 2020, 189–214; Mladenović 2001, 52). Српски истраживачи их, ослањајући се на средњовековне изворе, ономастичку грађу из турских пописних књига, остатке црквене баштине и обичаје, сврставају у српски национални корпус (Lutovac 1955, 260–263; Pešikan 1986, 75; Mladenović 2001, 45–53), док су савремени антрополози склонији томе да их посматрају као засебну, малу етничку заједницу (Ђорђевић Crnobrnja 2020). С друге стране, нису ретки ни они, бугарски и македонски лингвисти и етнологзи, који их сматрају Бугарима односно Македонцима (Tončeva 2012, 65). С времена на време такође оживљавају и тезе о наводном богумилском па и предсловенском, старобалканском пореклу Горана.² У појединим публицистичким радовима, могу се срести и покушаји изналажења турских, монголских и других источњачких елемената горанске етногенезе, у оквиру којих прелазак на ислам заузима важно место и смешта се чак у предтурско доба.³

¹ После Првог светског рата, подручје Горе је подељено државном границом између Албаније и Краљевине СХС, чиме је део становништва на албанској страни изложен континуираној етнокултурној и језичкој асимилацији (Lutovac 1955, 233–234; Mladenović 2001, 35–38).

² Детаљније о супротстављеним мишљењима о пореклу Горана/Горанаца в. Mladenović 2001, 56–61.

³ Главни аргумент ових псеудоисторијских расправа јесте натпис на џамији у селу Млике исклесан 1822/23. године (1238. по Хиџри) поводом обнове џамије, на коме је, испод године обнове урезана и 1289. година (688. по Хиџри), а пре ње стоји реч „раније“ – *evvela* и још једна неидентификована реч. За разлику од остатка текста који садржи све неопходне дијакритичке знакове, само ова реч не садржи ниједан, па се одмах намеће питање зашто је клесар није ускладио с остатком текста. Душанка Бојанић је у иначе беспрекорној транскрипцији натписа предложила решење „раније црква (?)“ – *evvela kinisa*, уз ограду да

Исламизација Горе и Опоља: претходна истраживања

Исламизација Горе и суседног Опоља, за коју оправдано постоји велико интересовање, до сада није била предмет посебних истраживања. Руски дипломата, историчар и етнограф Иван Степанович Јастребов, који је службовао у Призрену седамдесетих и осамдесетих година 19. века, изнео је мишљење да је до преласка на ислам дошло после великих сеоба Срба под патријарсима Арсенијем III Чарнојевићем и Арсенијем IV Јовановићем, у последњој деценији 17. и у 18. веку. Тада се део становништва иселио, а део је под притиском историјских околности морао да промени веру. Истовремено је, како сматра Јастребов, дошло и до јачег албанског насељавања Опоља и албанизације тамошњег српског становништва (Jastrebov 2017, 130–131, 139). Ово мишљење прихватили су многи, између осталих и Лутовац, с тим што је он исламизацију и албанизацију Опоља померио у 16. век; сматрао је да је ислам у том крају прихваћен под притиском извесног Кукли-бега, који је у Опољу имао свој двор и имања (Lutovac 1955, 269, 278). Питања исламизације се такође дотакао и Митар Пешикан у раду о средњовековној и раноновековној топонимији и антропонимији Доњег Подримља (Pešikan 1986). На основу у то време још увек необјављеног пописа Горе из 1452/53. године (MAD 12)⁴ и објављених фрагмената пописа Опоља из 1571. године (Pulaha 1984), закључио је да је Гору половином 15. века насељавало српско

није сигурна у своје читање и напомену да би то био јединствен случај да се бележи раније постојање цркве на месту цамије (Војанић 1998, 45). И заиста, спорна реч заиста мало личи на *kinisa*. Доњи део натписа пре би се читао: „раније записано III(абана) месеца године 688“ – „*evvela ketebna Ş(aban)sene 688*“, али ни ово решење не пружа суштинско разумевање натписа. Раиф Врмица, који је дао своје, додуше нешто проблематичније читање истог текста, спорну реч је растумачио као *kesin*, што је неологизам и значи 'сигуран', 'поуздан'. Према његовом мишљењу, то значи да је на овом месту постојала цамија још 1289. године после Христа. Да би даље поткрепио своје тумачење, Врмица наводи локалну традицију према којој је ову цамију подигла арапска породица Ал-ага која се доселила у Гору из Сирије још у 11. веку. Као доказ нуди потврду коју је у октобру 1995. године, не знамо на чији захтев, издало Муфтијство (Исламска заједница) округа Алепа у Сирији, у којој стоји да је породица Ал-ага стара породица из Алепа чији су се чланови иселили у Југославију (sic!) 1095. године и наставили су да се исељавају тамо све до 1291. године и да су они изградили цамију у свом селу Млике да им служи за вршење обреда (Vrmića 1999, 526–528). Не улазећи даље у бесмислице овог тобоже „званичног документа“, напоменућемо само да је тешко могуће да је у држави краља Милутина постојала цамија у селу у коме све до 1530. године није било ниједног муслимана. Накнадно створена традиција о досељавању из Сирије – што није искључено да се можда догодило али тек крајем 17. или у 18. веку – вероватно је утицала на наручиоца натписа да мајстору који га је клесао наложи да податак о њиховој тобожњој старини, у виду неке далеке године (вероватно насумично изабране) такође уреже на плочу. Да је реч о фалсификату, указују и наводи Милисаву Лутовца. Наиме, он је приликом обиласка села пре Другог светског рата, уочио две (подвукла аут.) плоче, једну узидану у зид која се односи на обнову цамије из, како наводи, 1751. године (sic!), а другу, на којој пише да је цамија подигнута 1353. године (sic!), привезану (подвукла аут.) уза зид цамије, за коју је претпоставио да је или донета однекуд или произвољно написана (Lutovac 1955, 61).

⁴ Касније је овај фрагмент MAD 12, који поред Горе обухвата и суседне нахије Паштрик, Рудину и Радовину, објављен у Katić 2010.

становништво (Pešikan 1986, 75), да је Опоље већ 1571. године било насељено муслиманима и Албанцима, као и да је до 1591. године проценат муслимана у Опољу износио 83% а у Гори нешто испод 18% (Pešikan 1986, 81). Пешикан није могао да утврди колико је стар албански етнички карактер Опоља, као ни када је почело ширење ислама у обе области јер, изузев горенаведених фрагмената, није располагао другим изворима.⁵

Под Османлијама: Гора, Опоље и суседни крајеви у 15. и 16. веку

Гора, Опоље и њима суседне области јужно и западно од Призрена пале су под османску власт пре 1431. године, могуће 1430. године када је, у време похода султана Мурата II и румелијског беглербега на Епир, заповедник скопског крајишта Исхак-бег заузео земљу Тана Дукађина и неколико градова Ивана Кастриота. Делови северне Албаније који су ушли у састав вилајета Пастриц/Паштрик, као и области Горе и Опоља су након тога пописани, али те пописне књиге – катастарски дефтери из 1431. године, нажалост, данас не постоје (Katić 2010, 40, 44).⁶ Први сачувани дефтери су они настали као резултат пописа Румелије започетог по ступању Мехмеда II на престо 1451. године. Из тог времена ми располагамо само делимичним пописом Горе у дефтеру MAD 12.⁷ Сва горанска села била су тада насељена словенским становништвом и у њима није било ни једног муслимана, као што је то већ раније утврђено (Pešikan 1986, 75). Оно што је, међутим, промакло пажњи истраживача, а што је, сматрамо од важности за питање исламизације Горе, јесте изузетно развијена црквена организација, која се у овом попису очитује великим бројем попова; необично великим не само у поређењу с околним него и с другим нашим крајевима у 15. и 16. веку. Сеоски свештеници уписани су 1452/53. године у селима: Брод, Глобочица, Љубовић (данас Љубовиште), Зли Поток, Крстац, Лештани, Премиње (данас Брекињ), Шиштевица (Шиштавец), Нова Села (Новосеја), Нивце (Нимч), Црнаљева

⁵ Селама Пуљаха није објавио попис Горе из дефтера из 1571. која је скоро у целости била насељена српским становништвом, па се као таква није уклапала у његову књигу насловљену *Албанско становништво Косова у 15. и 16. веку*. Такође није обрадио ни пописе Горе и Опоља из дефтера насталог око 1550. године (TD 368), а податке за Опоље из 1591. године дао је само сумарно, чиме смо остали ускраћени за континуирано праћење процеса исламизације у овим областима. Стога је Пешикан могао само да констатује да се у дефтеру из 1591. године види готово потпуна исламизација Опоља (ако се изузме опољско село Билуша насељено Србима – она износи преко 95%), иза које се називу остаци албанског ономастикона, док пређашње стање остаје замагљено (Pešikan 1986, 93).

⁶ Сачуване су само две књиге које обухватају албанске крајеве јужно од Кроје, детаљније в. Katić 2010, 40.

⁷ У MAD 12 је забележено тридесет и једно од око четрдесетак горанских села, међу њима и Билуша и Плав који се касније воде у нахији Опоље и два села која су до краја 15. века ишчезла – Бјеље и Кршавица (Katić 2010, 54–58). Сви становници нису пописани, јер су неки припадали категоријама које су уписане у другим пописним књигама.

(Церналево), Орешк, Оргоште (Ордос) и Борје (Катић 2010, 54–58). Каснији османски пописи такође наводе попове у овим местима.⁸

Извесно је да се у сваком од њих налазила црква, што потврђују средњовековни извори као и етнографска истраживања Јастребова и Лутовца. У Броду су, према Јастребову, постојале три цркве: Св. Димитрија, Св. Пантелије и Св. Николе.⁹ У Глобочици су у другој половини 19. века још увек били видљиви трагови цркве, на чијим темељима је касније изграђена џамија (Lutovac 1955, 261). У Злом Потоку је постојала Црква Св. Преображења, коју је Јастребов затекао у рушевинама, али од које уочи Другог светског рата није остало ни трага (Lutovac 1955, 261).¹⁰ Јастребов је такође уочио рушевине цркава у Љубовишту, Крстацу, Лештанима и Шиштевцу, а за џамију у Борју је навео да је подигнута на месту некадашње цркве (Jastrebov 2017, 135, 137). За остала горепоменућа горанска села: Премиње, Ново Село, Нивце, Црналево, Орешк и Оргоште, која се данас налазе на територији Албаније, немамо податке, јер их ни Јастребов ни Лутовац нису посетили. Међутим, на основу катастарских пописа из 16. века јасно је да се црквена служба тамо одвијала још дуго након османског освајања. У Премињу, у коме су половином 15. века уписана чак три попа (Катић 2010, 54), сеоски свештеник живи и век касније (TD 368, 425); у Новом Селу су два попа 1550. године (TD 368, 20) а један 1571. године (TD 499, 230); у Нивцу је средином 16. века регистрована само баштина у поседу свих становника села која је раније припадала попу Ђону (TD 368, 407) а 1591. године када је од 34 уписане особе било свега пет хришћана, међу новим муслиманима су и два поповска сина (TTD 63, 90b).

И села у којима се 1452/53. године не наводе попови имала су цркве. На пример Крушево,¹¹ у коме је око 1550. године регистрован поп Данко (TD 368, 17), године 1571. поп Стојко и његови синови Ђура и Петко (TD 499, 219) а 1591. године поп Ђура, Стојков син, његов брат Петко и син или братанац Бојо (TTD 63, 84a). И у Топољану, једном од два највећа села у Гори, морала је постојати црква. Постојање свештеника није посведочено пописом из 1452/53. године, али јесте у попису из 1550. године где шест лица носи ознаку

⁸ У Броду су, на пример, 1571. године регистрована два попа (TD 499, 216, 217), а у Глобочици један, те и 1591. године (TD 499, 220; TTD 63, 84b). У Злом Потоку једног попа налазимо у дефтеру из 1550. године (TD 368, 18). Исти попис бележи два попа у Лештанима (TD 368, 424), затим три, двадесет године касније (TD 499, 234) и поново два, 1591. године (TTD 63, 93a). У Крстацу је један поп уписан 1571. године (TD 499, 238), у Шиштевцу такође један 1591. године (TTD 63, 85a), а у Борју један 1571. (TD 499, 224), а затим три 1591. године (TTD 63, 87b).

⁹ Најдуже се одржала црква Св. Николе, чији су се остаци познавали 1937. године (Lutovac 1955, 260).

¹⁰ Црква Св. Преображења код Злог Потока помиње се у Светоарханђеловској хрисовуљи (Pešikan 1986, 17).

¹¹ Ово село је током 1452/53. године уписано само с једном кућом, која је припадала имунитетном добру тј. хасу румелијског беглербег (Катић 2010, 55). Остале куће у Крушеву нису обухваћене пописом MAD 12 тако да смо остали ускраћени за евентуални податак о присуству попа у селу средином 15. века.

поп, односно попов син (TD 368, 22). Године 1571. у Топољану их је било пет и живели су у тзв. Поп (*prift*) махали (TD 499, 226) а 1591. године је један поповски син примио ислам (TTD 63, 88b). Данас ишчезло село Крава је и 1591. године још увек имало свештеника (TTD 63, 93b).¹²

Најзад, важно је напоменути да није нужно у сваком селу у коме је постојала црква морао живети и поп. Наиме, било је уобичајено да једно свештено лице службује у више села односно да их редовно обилази ради вршења неопходних обреда. Тако на пример у Пакиши, у којој се према Светоарханђеловској хрисовуљи налазила Мратиња црква односно Црква Св. Мартина (Pešikan 1986, 47), дефтери не региструју ниједног попа. Исти је случај и с Радешом у којој су се све до Другог светског рата познавали темељи цркве за коју је народ сматрао да је била манастир (Lutovac 1955, 261)¹³ или са селом Диканце, некадашњим поседом попова Дикановића који је припадао Св. Арханђелима (Pešikan 1986, 17), а у коме су сачуване развалине цркве (Lutovac 1955, 261). Такође ни у Рестелици, дефтери не региструју попове мада је црква, према традицији посвећена Св. Варвари, постојала у селу на месту званом Крстине; њени темељи познавали су се у време када је Лутовац обавио своја теренска истраживања (Lutovac 1955, 261).

Становници Горе и Опоља, иако су релативно рано пали под турску власт, нису задуго прихватили нову религију. У томе се они не разликују од околног становништва код којег је конверзија на ислам такође започела касно. У македонским крајевима, на пример, које су Османлије освојиле неколико деценија раније, преласци на ислам су били ретки и спорадични све до 1480. године (Sokoloski 1975, 77). Након тога постају чешћи, најпре у урбаним а потом и у руралним срединама, тако да 1530. године, када је начињен пресек стања у Царству, број конвертита више није био тако занемарљив, нарочито у градовима (Sokoloski 1975, 79–81). На подручју целог Призренског санцака, коме су припадали и Гора и Опоље,¹⁴ било је тада мање од 2% муслимана (Barkan 1953–54, 237); већина их је живела у Призрену (30%) а остали у селима у његовој непосредној околини (Katić 2013, 127). У областима западно и југозападно од Призрена број муслимана 1530. године био је незнатан.¹⁵ У Радовини која је обухватала 28 села на узаном подручју између Коритника и Белог Дрима, није било ниједног муслимана. У осталим крајевима било их је у занемарљивом проценту: у области Паштрика 0,2%, Домштици 0,4% и Рудини

¹² Налазило се у атару села Брод, на месту које се данас зове Краваре (Lutovac 1955, 297).

¹³ У Светоарханђелској хрисовуљи помиње се Црква Св. Николе у међама села Радеше и Илијина црква (Црква Св. Илије) као међник Радеше према Опољу (Pešikan 1986, 17).

¹⁴ Гора и Опоље се 1530. и 1550. године воде у дефтерима Призренског санцака, а 1571. и 1591. године у дефтерима Дукађинског санцака.

¹⁵ Процентуални обрачун је урађен на основу броја целих породичних домаћинстава тј. „кућа“, нежењених/самаца, удовичких и муслиманских домаћинстава, без баштина за које на основу сумарног пописа није могуће утврдити у чијем су власништву биле.

0,8% (TD 167, 397–400).¹⁶ У нахији Гора било их је 0,3%, што у конкретним бројевима значи да је у 38 села од 1.659 уписаних лица било само пет нових муслимана: један у селу Миђон и четири у селу Млика.¹⁷ Ни у Опољу их није било значајније више, свега осам, али је на укупан број од 292 уписана лица у 25 села проценат износио 2,74% (TD 167, 395–397).¹⁸ Све у свему, када је реч о Гори и Опољу, али и суседним областима, може се рећи да је преобраћање на ислам до 1530. године било ограничено на појединачне случајеве.

У периоду од 1530. до 1550. године примање ислама постаје нешто учесталија али и даље врло ограничена појава, изузев у Опољу. Према попису обављеном око 1550. године процентуална заступљеност муслимана у нахији Рудина остала је иста (0,8%), у Гори је нешто порасла, на занемарљивих 1,67% (од 1.374 регистрована лица, било их је 23 исламске вероисповести) у Домштици на 2%, у Радовини на 3% у Паштрику на 4% док је у Опољу скочила на чак 28,5% (TD 368, 16–41, 358–439). Ако детаљније погледамо опширни дефтер из 1550. године који, за разлику од сумарног из 1530. године, региструје имена становника, долазимо до занимљивих запажања.¹⁹ У два села нахије Гора у којима су се пре 1530. године појавили први конвертити – у селу Миђон, данас Мијон у Албанији²⁰ и у селу Млике, године 1550. живели су само Албанци (TD 368, 402, 414–415).²¹ На основу тога, рекло би се да су и тамошњи преверци пореклом били Албанци. Исто се може претпоставити и за већину оних који су примили ислам између 1530. и 1550. године. Највише превераца уписано је тада у селу Орчикле, данас Очикле у Албанији – шест од укупно 35 лица, а сви хришћани, уз неколико изузетака, носе албанска имена (TD 368, 417–418). Идентичан случај је и са селом Љомја (Љојм) у коме су

¹⁶ Нахија Паштрик обухватала је планину Паштрик и њену подгорину до Белог односно Великог Дрима, на истоку и југу, док се на западу пружала ка реци Скатини. Предел северно од Паштрика до реке Ереник и источно од Белог Дрима припадали су нахији Домштици. Десно поречје Дрима између река Скатине и Валбоне, заузимала је нахија Рудина.

¹⁷ Релативно рана појава муслимана у овом селу сигурно је допринела настанку традиције о најстаријој џамији у Гори (в. нап. 4).

¹⁸ Три муслимана уписана су у Златарици (данас Згатаре), два у Стрелави/Стрели Костреча/Кострца (непознато) и по један у Горњем Заплучану (Заплужје), Пребегу (непознато) и Овулни/Уљни другим именом Кучњак (можда данас потес Кунчак северозападно од Бродосавца).

¹⁹ Како је то утврдио још Митар Пешикан (1986), словенски и албански именослов се у тој мери разликују, а превага народних имена у односу на она из хришћанског календара је толико убедљива у 16. веку да је могуће на основу ономастичких података извући валидне податке о етничком пореклу становништва.

²⁰ Заселак Коловоза, североисточно од Топојана.

²¹ У селу Миђон уписани су хришћани: Дејан Прогон, Ђон Прогон, Кола Гега, Кола Лата, Ђура Ђон, Дамјан Прогон, Смил Биба, Ђон Андреја, Ниша Кола, Кола Ђон, Кола Лика, Пулша Лала, Пејо Ђон и Лика Ђон; једини муслиман, извесни Хасан, био је власник баштине која је претходно била у власништву неког Ђина, могуће Хасановог оца. У селу Млике, поред четири муслимана, уписани су и: Ђићи Ђон, Тодор Лика, Пренд Тола, Ђон Гега, Гега Лазар и Нев Лика.

регистрована два преверца (TD 368, 408). У селу Нивц (Нимч) где су такође уписана два нова муслимана, становништво је, судећи према именима, било мешовитог етничког састава (TD 368, 407). Још два нова муслимана уписана су 1550. године у селу Запод, комплетно насељеном Србима (TD 368, 391), а по један у селима Стрезова (Стрез) и Орашка (Орешк) у којима такође доминира српски ономастикон.²² Сва наведена села налазе се данас на територији Албаније. У селима с друге стране границе, по један муслиман је уписан у Лештану, Љубовићу, Крави и Гливнику²³ (TD 368, 380, 418, 423, 424).²⁴ На основу претходно изложеног може се закључити да је до средине 16. века примање ислама у Гори и даље било спорадично а да су први случајеви углавном забележени у селима ближим албанском етничком простору, односно да су први конвертити углавном били Албанци.

Овај закључак поткрепљује и пример Опоља у коме се између 1530. и 1550. године број муслимана повећао десет пута; средином 16. века од укупно 347 пореских обвезника, 99 је било превераца (28,5%) и уписани су или под ставком муслимани или као власници некадашњих хришћанских баштина. Извесно је да су сви они пореклом били Албанци јер је 1550. године у Опољу, изузев у српској Билуши²⁵ и мешовитој Радеши Доњој, био заступљен искључиво албански ономастикон.²⁶ Осим тога, поједини преверци су приликом пописа навели право име оца, уместо еуфемистичког „Божји слуга“ тј. Абдулах, чиме су јасно показали своје етничко порекло.²⁷ Још увек није утврђено од када датира присуство Албанаца у Опољу, али сматрам да је

²² У Стрезови од 22 лица само четири носе албанска имена (TD 368, 425) док у Орашки, уз пар изузетака, сви носе српска имена (TD 368, 373–374).

²³ Ишчезло насеље чије се име сачувало у потесу Гливнике западно од Драгаша, у близини села Мали Крстац.

²⁴ У овим селима сви становници носе српска имена. У Гливнику, на пример, осим муслимана Мустафе Алија, који поред своје земље поседује и баштину неког Радета, 1550. године живе: Богдан Миладин, Раде Миладин, Степан Степан, Божидар Богдан, Бојо Стојко, Богдан и Никола Раде (TD 368, 418).

²⁵ Билуша и њен Манастир Св. Димитрија се први пут помињу у Светоарханђелској хрисовуљи (Pešikan 1986, 14, 47). Присуство попа у Билуши региструје се у попису из 1452/53. године, као и у сва три опширна пописа из 16. века; у једном од њих је уписан и калуђер (Katić 2010, 54; TD 368, 432; TD 499, 250; TTD 63, 98b).

²⁶ Попис из 1550. региструје попове у појединим опољским селима. У Грошу, данас ишчезлом насељу које се налазило у близини Радеше, био је уписан поп Укча (TD 368, 386), у селу Плави била је једна поповска баштина (TD 368, 407), а у суседном селу Свети Петар, које је име добило по цркви чији трагови нису сачувани, биле су само четири куће са старешинама: Биба поп, Кука поп, Кола Берш и Пепе поп на Богдановој баштини (TD 368, 399). Године 1571. у Светом Петру су сви били муслимани (TD 499, 260). Ово село је идентично с Петровим Селом, међашем Плава из хрисовуље Стефана Дечанског манастиру Хиландару (Pešikan 1986, 15).

²⁷ У Доњем Запљужану су уписани Мехмед Ђон и Хусејн Папа (TD 368, 406), у Зубовцу: Јусуф Тануш и Мустафа Ђон (TD 368, 412), а у Брезни: Мустафа Лека, Илијас Кола, Јусуф Кола и Мехмед Љуца (TD 368, 432).

свакако старије од средине 16. века с обзиром да и претходна генерација власника баштина већином носи албанска имена.

Учестало примање ислама међу албанским становништвом Опоља у периоду од 1530. до 1550. године, прерасло је у масовну исламизацију после 1550. године, што се може видети из Табеле бр. 1 у којој је наведен број хришћанских и муслиманских пореских обвезника по селима. На основу тих података, извучених из османских катастарских пописа, види се да је 1571. године број муслимана достигао 80% од укупног броја уписаних лица, односно 90%, ако изузмемо становнике Билуше и Доње Радеше. Хришћани су се задржали још само у Плајанику (20 пореских обвезника), албанском селу у коме ни 1571. године није било ниједног муслимана, и нешто мало у Доњем Заплужану – пет од укупно 22 лица (ТД 499, 227–228; 248–262).²⁸

Двадесет година касније у Плајанику су била само два Албанца хришћанина а у Доњем Заплужану тројица; у још три албанска села је остао по један хришћанин док су сви остали били муслимани (в. Табела бр. 1). Укупно је тада, без Билуше, у селима Опоља било 95% пореских обвезника исламске вероисповести, односно 98%, ако из обрачуна искључимо и податке за албанско-српску Доњу Радешу (ТТД 63, 88b–89a; 98b–104b).

Табела бр. 1: Порески обвезници нахије Опоље, хришћани (Х) и муслимани (М), према пописима из 16. века²⁹

име села	1530. године		1550. године		1571. године		1591. године	
	Х	М	Х	М	Х	М	Х	М
Бенделовица/Пантеловица	3		-	-	3	9	1	10
Билуш	43		46		45		46	
Блач	7		7	3		11		10
Брезна	15		14	6		22		24
Буча	12		9	2		16		23
Градчаница	10		12	1	1	12		18
Грош	12		15	4		25		34

²⁸ Јастребов (2017, 124) код Заплужана је видео гомилу цигле и црвеног отесаног камена за које становници верују да су остаци велике цркве која је, по предању, некада постојала у селу. У Плајанику су, према Лутовцу (1956, 309), на месту званом Киша такође били видљиви остаци неке цркве.

²⁹ Због уштеде у простору и боље прегледности, у овој као и у наредној табели, под ставком хришћана збирно су дати сви хришћански порески обвезници – старешине породичних домаћинстава тзв. „куће“, неожењени/самци и удовице; у збир муслимана ушли су ожењени и неожењени муслимани, као и муслимански власници некадашњих хришћанских баштина.

Димитровица	5		6	3		8		11
Ђерман	3		2	2				
Заплужан Горњи	31	1	14	7		34		33
Заплужан Доњи	16		15	3	5	17	3	22
Зинева/Зинова	9		3	9		17		17
Зирзева/Зирзова	2		4	3		16		17
Златарица	15	3	8	15		43		46
Зубовце	7		6	4	1	15	1	26
Зулча	16		14	2		11		16
Лопушник	9		6	4	1	10	1	13
Овулна/Уљна или Кучњак	1	1		9	1	28		36
Плава	9		6	7	1	15		18
Плајаник	8		8		20		2	12
Пребег	17	1	15	4		17		22
Радеша Доња	21		17	4	13	6	13	9
Свети Петар	3		4			6		3
Стрела(ва) Кострца	2	2		3		6		6
Цветањева	8		9	4		14		10
Јенице Лаз	-		8		1	10	1	6

Примање ислама у Опољу

Албанци су, судећи према претходно изложеном, у односу на околно словенско становништво раније и у већем броју прелазили на ислам. То потврђују и истраживања насеља у македонско-албанском граничном подручју у 16. веку. На пример, у нахији Доњи Дебар, насељеној доминантно албанским становништвом, исламизација је била знатно израженија него у нахији Горњи Дебар, у којој је живело словенско становништво (Gorgiev 2009, 149, 157–158). Главни разлог за брже ширење ислама међу Албанцима јесте чињеница да су већином припадали католичкој цркви, која за разлику од православне није била део османског државног апарата нити је њен рад био регулисан и заштићен османским законима. Католичко свештенство је због свог политичког деловања, нарочито у време сукоба Османског царства с Млетачком републиком и Хабзбуршком монархијом, третирано као непријатељ, а сами верници као потенцијални издајници, што је многе навело да пређу под окриље званичне државне религије (Skendi 1967; Inalcik 1991). Преверавању је, према сведочењу савременика и каснијих истраживача,

допринео и слабо развијен религиозни осећај Албанаца, који је утицао на то да се они идентитетски одређују на основу припадности роду, братству и племену а не цркви (Zhelyazkova 2000). Наведени фактори, међутим, и даље не објашњавају зашто је до наглог прихватања ислама дошло баш у Опољу, а не и у областима Паштрика, Рудине, Домштице и Радовине, такође насељеним Албанцима.

У расветљавању овог феномена најпре треба имати у виду да Опоље представља уско географско подручје с нешто више од двадесет села,³⁰ у којима је у просеку регистровано мање од 25 или 20 пореских обвезника.³¹ Дакле, реч је о изолованом примеру динамичне исламизације релативно малог броја људи чији се мотиви могу наслутити смештањем у одговарајући историјски контекст. Раније је већ указано на могућу пресудну улогу извесног Кукли Мехмед-бега, који је, наводно силом, наметнуо ислам Опољу а после чије је смрти, средином 16. века, исламизација настављена као последица свеопште несигурности у призренском крају (Lutovac 1955, 276, 278). Иако се може рећи да за исламизацију Опоља јесте заслужна једна личност, или боље рећи породица, тезу о насилној исламизацији треба у потпуности одбацити, јер није поткрепљена никаквим доказима. Историјски извори ни у једном сегменту не потврђују тобожње самовлашће и тиранију Кукли Мехмед-бега, који се у случају насилне исламизације подразумевају, као ни традицију према којој се ради о паши односно санџакбегу пореклом из Азије. Оно што османски катастарски пописи као и документ о завештању (вакуфнама) Мехмед-бега показују јесте да је у питању изузетно имућан човек пореклом из познате фамилије Кука из Опоља, велики градитељ и задужбинар, који је имао свој „двор“ у опољском селу Зинови, у коме је подигао џамију и хамам, и где му је сахрањен део породице. Мехмедов деда, Илијас Кука, био је оснивач једне од призренских махала и градитељ месџида у Призрену у другој половини 15. века. Мехмедов отац, Хизир, носио је изгледа звање писара, док је сам Мехмед вероватно једно време обављао дужност војводе, односно био је задужен за прикупљање санџакбегових прихода у провинцији. Мехмед-бег је за живота стекао велико богатство које је трошио на изградњу углавном лукративних објеката; између осталог, подигао је десет караван-сараја на путу од Призрена до Скадра, мост на Вардару код Тетова, а у Призрену три караван-сараја, џамију (данас Сарач-џамија) и више од 150 дућана (Katić 2018, 117–119). Претпоставља се да је умро 1555/56. године. За собом је оставио жену и два сина који су 1571. године поседовали бројна имања у селима у околини Призрена.³²

Богатство породице Кука несумњиво је утицало на њихове рођаке и саплеменике да се у све већем броју почну досељавати у Призрен не би ли на

³⁰ Ако изузмемо српску Билушу, мешовиту Доњу Радешу и ишчезло село Ђерман, број активних села Опоља у 16. веку, насељених искључиво Албанцима, износио је 23.

³¹ Ако број пореских обвезника помножимо са, у османистици најчешће коришћеним, коефицијентом 5, добијамо оквирни број становника.

³² Детаљније в. Katić 2018, 118, нап. 68.

основу родбинских и земљачких веза стекли извесну корист; за почетак да као муслимани плаћају ниже порезе него хришћани. Управо у периоду када је деловао Мехмед-бег, између 1530. и 1532. године у Призрену је основана албанска махала по имену Ајас Кука. Њу су чинили тек досељени хришћани и муслимани, од којих су многи носили родовско име Кука. Средином 16. века ову махалу су и даље чинили Албанци досељеници, што указује на константан прилив нових становника, вероватно баш из Опоља. Упоредо с досељавањем, одвијао се и процес исламизације јер две деценије касније, 1571. године, у Призрену затичемо муслиманску махалу Курила коју чине некадашњи хришћани из махале Кука, другим именом Курила. Ова албанска хришћанска махала представљала је „староседеоце“, тј. некадашње досељенике који су већ дужи низ година живели у Призрену, док је махала Ајас Кука и даље примала само придошлице. Временом би и они, када би стекли статус староседелаца, били уписивани у махалу Кука другим именом Курила, уколико би остали у хришћанству, или у муслиманску махалу Курила уколико су у међувремену примили ислам (Katić 2018, 131–132). Постојање три албанске махале скоро идентичног назива: 1) Ајас Кука, 2) Кука тј. Курила и 3) Курила и „преливање“ становништва из једне у другу или трећу махалу, потврда је континуираног процеса досељавања и исламизације који су се одвијали на релацији Опоље–Призрен.

У самом Опољу, с обзиром на то да се ради о руралној средини, преласци на ислам били су нешто ређи него у граду, али су се средином 16. века и они интензивирали, посебно у односу на остала села у околини Призрена насељена албанским становништвом. Процентуално је највише конвертита било управо у Зинови, где је Мехмед-бег имао своје породично имање, и где је чак подигао и џамију. Такође је упадљив број превераца приметан и у суседним селима, Златарици (Згатар) и Уљни. Све ово указује да је разлог за брзу исламизацију Опоља био успон локалне породице Кука, чији су утицај и богатство навели остале становнике, ако не све, оно барем старешине породица, да преласком на ислам унапреде свој друштвени и економски положај.

Исламизација Горе

Примање ислама у Гори је, за разлику од Опоља, текло сасвим другачијим током. Као што смо већ навели, 1530. године у Гори је било само пет муслимана (0,3%), а 1550. године 23 (1,7%); њихов распоред по селима може се видети доле, у Табели бр. 2. У другој половини 16. века, када су преласци на ислам учестали на ширим просторима Балкана, број превераца се повећао тако да је у дефтеру из 1571. године, од укупно 1.603 лица, регистровано 212 муслимана (13,2%). Највише конвертита било је у мешовитом српско-албанском селу Топољан и у албанским селима Љомја, Млика и Орчикле док их је у осталима било знатно мање (в. Табела бр. 2). Тренд прелажења на ислам наставио се и наредних деценија, али упадљиво спорије него, на пример, код словенског становништва Родопских планина –

Помака, који су, попут Горана живели у релативно изолованом окружењу и који су, такође, након проверавања задржали свој језик. Помаци су рано почели да прелазе на ислам – од шездесетих година 15. века и већ 1530. године међу њима је било више од 20% конвертита, да би их средином 17. века било преко 50% (Radushev 2010, 367). У Гори је преко 20% конвертита регистровано тек у последњој деценији 16. века. Према подацима дефтера из 1591. године, у скоро сваком горанском селу било је муслимана, изузев у највећем Броду, Злом Потоку, Гошавици³³ и Орђуши; евидентирано је укупно 1.624 лица од тога 397 муслимана (24,4%). Исламизација Горана у 16. веку текла је отприлике истим темпом као и код Валахада, гркофоног хришћанског становништва у планинској области на југозападу грчке Македоније (Kotzageorgis 2015, 143, 156).

Табела бр. 2: Порески обвезници нахије Гора, хришћани (Х) и муслимани (М), према пописима из 16. века

име села	1530. године		1550. године		1571. године		1591. године	
	Х	М	Х	М	Х	М	Х	М
Борје	40		39		48	1	67	4
Брод	127		149		157		153	
Вранић	56		31		32	4	38	4
Гливник	6		8	1	5	2		7
Глобочица	73		42		58	1	56	5
Гошавица	25		16		25		25	
Градиште	73		40		55	3	47	10
Диканица	65		44		59		43	6
Запад	25		22	2	10	7	2	19
Зли поток	65		45		70	2	74	
Коловоз	-	-	-	-	17	3	2	6
Кошариште	16		15		13	3	9	16
Крава	23		21	1	16	6	21	6
Крстац	33		33		36	2	23	18
Крушева	65		49		64	7	64	14
Кукољан	34		34		36	3	36	10

³³ Непознато, можда има везе с данашњим ополским селом Косавце, североисточно од Драгаша.

Ланчиште	34		29		-	-	-	-
Лештан	23		25	1	30		28	3
Љомја	24		18	2	3	29		34
Љубовић	28		28	1	40	4	53	8
Миђон/Мањон	15	1	15	1	20	5	6	5
Млика	6	4	9	4		29		27
Нивц	101		26	2	30	9	5	30
Новосел	67		35		57		45	7
Орашка	42		28	1	33	2	31	10
Оргошта	22		26		23	5	32	10
Орђуша	10		10		10		22	
Орчикле	35		29	6	17	23	3	35
Пакиша	3		8		7	4	5	4
Премиње	22		33		22	4	27	8
Радеша Горња	54		37		53	1	52	16
Рапча	45		50		64	4	37	23
Стрезова	21		22	1	15	4	4	14
Топољани	166		153		74	37	6	15
Турија	30		27		32	4	26	4
Храстелица	38		38		45		67	6
Црнаљева	9		13		11	4	14	10
Шипковица	31		33		-	-	-	-
Шиштевица	107		70		104		104	3

Преверавање Горана се наставило и у 17. веку, али врло споро иако је у то време исламизација Балкана била на врхунцу, нарочито у сеоским срединама (Minkov 2004, 63). Према подацима некомплетног авариског дефтера из 1643. године, муслимани су чинили тек нешто више од 26% горанског становништва (КК.д. 2607/62, 30–34, 40).³⁴ Белешке уз поједина села јасно показују да је мотив преласка у другу веру било избегавање плаћања хришћанског пореза главарине. То је, на пример, био случај са селом

³⁴ Подаци из овог пописа нису уврштени у табеле зато што пореска јединица за обрачун авариза – авариска кућа није одговарала појединачном домаћинству као што је то случај у катастарским, тапу тахрир дефтерима. Ипак, процентуални однос хришћанских и муслиманских авариских кућа осликава однос становништва једне и друге вероисповести.

Орђуша у коме су сви прешли на ислам неколико година раније (КК.д. 2607/62, 34).

Како се број конвертита ипак повећао током 17. века указала се потреба за барем једном џамијом. За разлику од Опоља, које је средином 16. века добило прву и задуго једину џамију у селу Зинови,³⁵ у Гори су први месциди сигурно изграђени касније. Наиме, у многим руралним, пре свега забаченим планинским областима Балкана, дуго након појаве првих превераца није било никаквих исламских верских објеката (џамија, месцида, текија), чак ни у насељима с великим бројем конвертита. То је био случај код Помака у северним и јужним Родопима, као и код Валахада у Грчкој (Radushev 2010, 372; Kotzageorgis 2015, 151). Засада најстарија вест о исламским богомољама у Гори потиче из шездесетих година 17. века и односи се на месцид у селу Крушеву. Овај објекат је изгледа био један од ретких те врсте, судећи према молби коју је призренски кадија, у лето 1666. године, послао у престоницу у име становника неколико горанских села (IE, Evkaf 868). Наиме, муслимани из Рестелице, Шиштавца, Новог Села, Стрезове, Топољана, Коловоза, Орешке, Баћке и Диканца затражили су и добили дозволу да, пошто у целој Гори не постоји џамија, о свом трошку направе минбер и поставе га у Крушевски месцид.³⁶ На овај начин било би им омогућено да на исправан начин обављају заједничку молитву петком и у време верских празника. Молба горанских муслимана речито је сведочанство о врло ограниченом обиму формалног практиковања ислама и потврда мишљења да је живот прве две па и три генерације конвертита, због изостанка одговарајуће инфраструктуре, лутао између хришћанства и новоприхваћеног ислама. Конвертити су, по правилу, остајали чврсто везани за своју етничку средину с којом су и даље делили исти језик и упражњавали исте старе обичаје, прославе и ритуале (Radushev 2010, 372). Када су се под новим именом легитимисали пред османским властима, нису се крили иза назива „Божји слуга“. Тако су се приликом пописа из 1591. године у Диканцу представили: Ахмед Бојчин, Мехмед Божидар, Јусуф Пејо, Хајдар Јовча, Хусејн Димитриј и Хасан Ђуро, а у Крушеву: Хасан Иван, Меми Радисав, Мустафа Ђуро, Касим Јован, Мустафа Иван и Павлови синови Али, Ибрахим и Хусејн (TTD 63, 83а, 84а).

Прелазак на ислам био је углавном лични чин појединца, обично старешине домаћинства/пореског обвезника, који није морао утицати на остале чланове уже или шире фамилије. Тако су, на пример, у Злом Поток у 1571. године уписана два муслимана као старешине породица. Могло би се очекивати да и двадесет година касније у селу буду две куће на чијем су челу муслимани, али њих у наредном попису нема јер су се наследници очито

³⁵ Према сведочењу Јастребова (2017, 127) из друге половине 19. века, у Опољу је тада, поред Кукли-бегове, било још само четири џамије, у Брезни, Бучи, Косавцу и Плави.

³⁶ Минбер/мимбер је уздигнута говорница у џамији коју имам користи током молитве петком (џума намаза) и за два Бајрама.

задржали у хришћанству.³⁷ Жене су, нарочито биле те које су најдуже остајале у хришћанству, будући да је њихов економски и друштвени положај зависио искључиво од мушких чланова домаћинства. Муслиманима је било дозвољено да буду у браку с хришћанкама, а оне су и у таквом мешовитом браку могле слободно да исповедају своју веру и да примају у кућу свештеника. Жене су биле те које су допринеле очувању хришћанских обичаја и језика (Sant Cassia 2021; Doja 2008).

Уместо закључка: касна исламизација и перспективе нових истраживања

Крајем 17. и у првој четвртини 18. века конверзија у ислам је почела полако да јењава да би се изненада зауставила на скоро целом Балкану (Minkov 2004, 63). Ислам више није био „у моди“ код балканских хришћана, због војних пораза које је Османско царство трпело, а чија је последица био губитак знатног дела европских територија. Бити муслиман на Балкану, не само да више није било пробитачно већ је чак сматрано опасним (Radushev 2010, 370). У другој половини 18. века исламизација је настављена само у неким периферним областима, да би у 19. веку представљала спорадичну појаву. И управо у ово време, које излази из оквира нашег рада, преласци на ислам у Гори су узели замах. Разлоге треба тражити у укидању Пећке патријаршије и општим политичким и друштвеним приликама које су тада владале у призренском крају. Било је то, како сведочи богата османска архивска грађа, несигурно доба обележено разбојништвом и бројним злоупотребама локалних државних и црквених власти.³⁸ У таквом амбијенту исламизација Горана је ушла у своју завршну фазу, а њен ток тек треба да опишу будући истраживачи.

Необјављени извори

Т. С. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı, Osmanlı Arşivi (Istanbul):

IE, Evkaf. Ibnülemin Tasnifi, Evkaf, no. 868.

KK. d. Kamil Kepeci Tasnifi, Mevkufat kalemi: KK. d. 2607/62

MAD. Maliye defterleri: MAD 12.

TD. Tapu Tahrir defterleri: TD 167, TD 368, TD 499.
Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Tapu Arşivi (Ankara):

³⁷ Слично се догодило и селу Лештану, в. Табела бр. 2.

³⁸ За проучавање периода ове, може се рећи, „изнуђене“ исламизације од нарочитог је значаја огромна колекција докумената из друге половине 19. века која се тиче Косовског вилајета а која се чува у Архиву Председништва Владе (Başbakanlık Arşivi) у Истанбулу. Само регеста ових докумената представљају збирку од неколико десетина архивских књига.

TTD. Тапу Tahrir defterleri: TTD 63

Литература

- Barkan, Ömer Lutfi. 1953–54. “Osmanlı İmparatorluğunda bir iskân ve kolonizasyon metodu olarak sürgünler”. *Istanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası* 15 (1–4): 209–237.
- Bojanić, Dušanka. 1998. „Transliteracija i prevod na srpski jezik devet zapisa i natpisa sa tla Kosova i Metohije, pisanih arapskim pismom“. *Kosovsko-metohijski zbornik* 2: 43–47.
- Doja, Albert. 2008. “Instrumental borders of gender and religious conversions in the Balkans”. *Religion, State & Society* 36 (1): 55–63.
- Đorđević Crnobrnja, Jadranka. 2020. *Nismo prekidali sa Gorom: Etnicitet, zajednica i transmigracije Goranaca u Beogradu*. Beograd: Etnografski institut SANU.
- Gorgiev, Dragi. 2009. *Naselenieto vo makedonsko-albanskiot graničen pojas (XV–XVI vek)*. Skopje: Institut za nacionalna istorija.
- Inalcik, Halil. 1991. “The Status of the Greek Orthodox Patriarch under the Ottomans”. *Turcica* 21–22: 407–436.
- Jastrebov, Ivan S. 2017. *Podaci za istoriju srpske crkve i naroda. Iz putničkih zapisnika*. prir. Borisav Čeliković. Beograd: Službeni glasnik.
- Katić, Tatjana. 2010. „Vilajet Pastric (Paštrik) 1452/53. godine“. *Mešovita građa* 31: 39–74.
- Katić, Tatjana. 2013. “The Sancak of Prizren in the 15th and 16th Century”. *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi – OTAM* 33: 113–138.
- Katić, Tatjana. 2018. „Osmanizovanje srednjovekovnog grada: urbani i demografski razvoj Prizrena od polovine XV do kraja XVI veka.“ *Istorijski časopis* 67: 101–140.
- Kotzageorgis, Phokion. 2015. “Conversion to islam in Ottoman rural Societies in the Balkans: the cases of Vallahades and Pomaks”. In *Ottoman Rural Societies and Economies, Halcyon Days in Crete VIII: A Symposium held in Rethymno 13–15 January 2012*, ed. Elias Kolovos, 131–162. Rethymno: Crete University Press.
- Lutovac, Milisav. 1955. „Gora i Opolje“. *Naselja i stanovništvo* 35: 229–340.
- Minkov, Anton. 2004. *Conversion to Islam in the Balkans: Kısve Bahası Petitions and Ottoman Social Life, 1670-1730*. Leiden-Boston: Brill.
- Mladenović, Radivoje. 2001. „Govor šarplaninske župe Gora“. *Srpski dijalektološki zbornik* 48: 1–606.

- Pešikan, Mitar. 1986. „Stara imena iz Donjeg Podrimlja“. *Onomatološki prilozi* 7: 1–119.
- Pulaha, Selami. 1984. *Popullsia shqiptare e Kosovës gjatë shek. XV–XVI: studime dhe dokumente*. Tirana: 8 Nëntori.
- Radushev, Evgeni. 2010. “The Spread of Islam in the Ottoman Balkans: Revisiting Bulliet’s Method on Religious Conversion”. *Oriental Archive* 78: 363–384.
- Sant Cassia, Paul. 2021 [Forthcoming]. “Conversion, mixed marriages and crypto-religions in the Eastern Mediterranean”. In *Festschrift in honour of the Cambridge anthropologist, Esther Goody*. Dostupno na: https://www.academia.edu/35258124/CONVERSION_MIXED_MARRIAGES_AND_CRYPTO_RELIGIONS_IN_THE_EASTERN_MEDITERRANEAN (pristupljeno 25. marta 2021).
- Skendi, Stavro. 1967. “Crypto-Christianity in the Balkan Area under the Ottomans”. *Slavic Review* 26 (2): 227–246.
- Sokoloski, Metodije. 1975. „Islamizacija u Makedoniji u XV i XVI veku“. *Istorijski časopis* 22: 75–89.
- Tončeva, Veselka. 2012. *Nepoznata Gora*. Sofija: Impresarsko-izdatelska k’šta „Rod“.
- Vırmıça, Raif. 1999. *Kosova’da Osmanlı mimari eserleri*. Ankara: T.C. Kültür Bakanlıđı yayımları.
- Zhelyazkova, Antonina. 2000. “Albanian Identities”. In *Albania and the Albanian Identities*, ed. Antonina Zhelyazkova, 9–63. Sofia: IMIR.

Примљено / Received: 19. 11. 2020.

Прихваћено / Accepted: 11. 05. 2021.